

Kocaeli **ilahiyat** Dergisi

ISSN: 2564-677X

Kocaeli Theology Journal

İNSAN FİİLLERİ BAĞLAMINDA CEVHERETÜ’T-TEVHİD ŞERHLERİNDE MU‘TEZİLE ELEŞTİRİSİ*

MU‘TEZİLE CRITICISM IN CEVHERETU’T-TEVHİD COMMENTARY IN THE CONTEXT OF HUMAN ACTIONS

Hamdi YALÇIN

Dr. Fatih Anadolu İmam Hatip Lisesi, Diyarbakır/Türkiye
hamdi_nx@hotmail.com, [orcid.org/ 0000-0003-0810-3920](https://orcid.org/0000-0003-0810-3920)

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 26 Mart 2022 / 26 March 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 02 Haziran 2022 / 02 June 2022

Yayın Tarihi / Published: 25 Haziran /25 June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran 2022 /June 2022

Cilt: 6, Sayı: 1 Volume: 6, Issue: 1, Sayfa / Pages: 45-74

Cite as / Atıf: Yalçın, Hamdi. İnsan Fiilleri Bağlamında Cevheretü’t-Tevhid Şerhlerinde Mu‘tezile Eleştirisi, [Mu‘tezile Criticism In Cevheretü’t-Tevhid Commentary In The Context Of Human Action] Kocaeli İlahiyat Dergisi- Kocaeli Theology Journal, 6/1 (Haziran/June 2022), 45-74.

İntihal: Bu makale, intihal tarama programlarıyla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned with plagiarism screening programs and plagiarism has not been detected.

İntihal: Bu makale, intihal tarama programlarıyla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned with plagiarism screening programs and plagiarism has not been detected.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği yazar(lar) tarafından beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

OPEN ACCESS

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kider>

* Bu makale “Cevheretü’t-Tevhid Şerhlerinde Mu‘tezile Eleştirisi” adlı Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı’nda bitirilmiş doktora tezinden üretilmiştir.

Öz

İnsanın fiillerindeki rolü ve özgürlüğü meselesi erken dönemlerden itibaren İslâm düşünürlerini sürekli meşgul eden konulardan biri olmuştur. Her fırka ve mezhep kendi düşünce sistemi doğrultusunda probleme değinmiş, fikri teati ve mütalaada bulunmuş ve meseleyi derinlemesine tartışmıştır. Söz konusu tartışmalar neticesinde ise her mezhebin kendine özgü insan, evren ve Allah tasavvuru oluşmuştur. *Cevheretü't-tevhid* müellifi ve şârihi İbrâhim Lekânî (öl. 1041/1632) başta olmak üzere itikatta Eş'ariyye ekolüne mensup olup bu ekolün gelişiminde ve yayılmasında önemli katkılarda bulunan diğer şârihler de bu minvalde görüşlerini temellendirip izah etmeye çalışmıştır. *Cevheretü't-tevhid* şârihlerinin, muhalif fırkalarla mücadele ederek onları tenkit ettiği ve birçok noktada eleştiri yönelttiği fırkaların başında Mu'tezile ekolü gelmektedir. Fiillerini gerçekleştirme hususunda insanların hür ve dolayısıyla yapıp ettiklerinden ötürü sorumlu olduklarını savunan Mu'tezile ekolüne karşı şârihler görüşlerini iki temel üzerine bina ederek onların bu söylemlerine itirazda bulunmuşlardır. Bunlardan birincisine göre insan fiilleri, yaratma yönüyle Allah'ın mutlak kudreti kapsamındadır. Bu bakımdan yaratma kudretini Allah dışında bir varlığa izafe etmek mümkün değildir. İkinci olarak ise insan ancak kesbinin (yapma gücünün) neticesinde bir fiili meydana getirmektedir. Buna göre bir fiilin iki faili vardır. İlk fail Allah olup fiili yaratmakta, insan ise bu fiili kazanmaktadır. İnsan bu kesb sayesinde bir fiile etkide bulunduğundan dolayı eylemlerinden ahlâki açıdan sorumludur. Ancak insanın her ne kadar kesbi olsa da hem kesb hem de kesbedilen Allah tarafından yaratılmaktadır. Konuyu ele alan eserlerden biri de *Cevheretü't-tevhid* ve şerhleridir. Bu çalışma, insan fiilleri meselesi bağlamında Eş'arilik düşüncesinin 17. yy. ve sonrası dönem eserlerinden olan *Cevheretü't-tevhid* şerhlerinde Mu'tezile eleştirisini konu edinmektedir.

Anahtar Kavramlar: Kelâm, Kesb, İrade, Mu'tezile, *Cevheretü't-tevhid*, Şerh.

Abstract

The issue of the role and freedom of human beings in their actions has been one of the issues that has always kept Islamic thinkers busy since early times. Each sect and fraction touched on the problem in line with their own thought system, exchanged ideas and opinions and discussed the issue in depth. As a result of these discussions, each sect's own imagination of man, universe and God has emerged. Other commentators who belonged to the Ash'ariyya school of creed and contributed significantly to the development and spread of this school, especially Ibrahim Lekânî, the author and commentator of *Jawharatu al-tawhid*, also tried to base and explain their views in this way. The Mu'tazilite school is at the forefront of the sects in which the commentators of *Jawharatu al-tawhid* struggle with the opposing sects and criticize them at many points. Despite the Mu'tazilite school, which argues that people are free and therefore responsible for what they do, in realizing their actions, commentators have objected to these discourses by building their views on two bases. According to the first of these, human actions are within the scope of Allah's power in terms of creation. In this respect, it is not possible to attribute the power of creation to a being other than Allah.

Secondly, a person has an action only as a result of his kasb (power of doing). Accordingly, a verb has two perpetrators. The first perpetrator is Allah and creates the deed, and man acquires this deed. A person is morally responsible for his actions because he has an effect on an action thanks to this kasb. However, even though man has a kasb, both the kasb and the kesbed are created by Allah. This study examines the 17th century of Ash'arism thought in the context of human actions. In his commentaries on *Jawharatu al-tawhid*, which is one of the works of the period and after, he deals with the criticism of Mu'tazila.

Key Word: Kalam, *Jawharatu al-tawhid*, Sharh, Mu'tazila, Kesb, Will.

Giriş

Cevheretü't-tevhîd şerhleri, kelâmî meseleleri Eş'arî geleneğe uygun şekilde ele alıp aklî ve naklî deliller ışığında izah eden son döneme ait önemli kelâm kaynaklarından. Yazıldığı günden itibaren büyük bir teveccüh ve itibar gören *Cevheretü't-tevhîd* ve şerhleri, birçok İslâm ülkesinde büyük ilgi görmüştür. Bu eserlerin Ezher Üniversitesi'ndeki tanınırlığı daha fazladır. Türkiye'de ise yeterince bilinmemektedir. Yaptığımız çalışmanın, itikadî alanda ciddi tesirler bırakmış olan eserlerin, mezkûr konu üzerinden muhtevalarının daha iyi anlaşılmasına, İslâm inanç ilkelerinin daha iyi kavranmasına ve bu ilkelerin aklî-naklî temellerinin bilinmesine mütevazı bir katkı sunacağını ümit etmekteyiz. Tüm bunların yanı sıra şerhlerde insan fiilleri meselesinin, kelâmî düşüncenin zengin ve renkli yönünü yansıtması ve kelâmî metot ve yorumlama tarzını ortaya koyması bizde bu çalışmanın yapılması gerektiğine dair bir kanaat oluşturdu. *Cevheretü't-tevhîd* metni üzerine derinlikli tahlillerin yürütüldüğü, muğlak noktaların açıklandığı, delillerin teferruatlı bir şekilde ortaya konulmaya çalışıldığı bu şerhler,¹ muhteva olarak Eş'arîlik düşünce sistemi bağlamında ele alınmıştır. Dolayısıyla ele aldığımız insan fiilleri meselesi de bu bağlamda tartışılmıştır. Muhalif fırkalara karşı Ehl-i Sünnet savunusunun yapıldığı bu eserlerde en fazla eleştirinin yöneltildiği fırka Mu'tezile olmuştur. Çalışmamızın temel hedefi *Cevheretü't-tevhîd* şârihlerinin Mu'tezile ekolüne insan fiilleri bağlamında yönelttiği söz konusu eleştirileri tespit etmek ve bu tespitlerden hareketle özelde şârihlerin genelde ise Eş'arîlik ile Mu'tezilî söylemin kelâmî paradigmaları arasındaki ayrışma ve farklılaşma zeminlerini ortaya koymaya çalışmaktır.

1 Burhânüddin İbrâhim Lekânî, *Umdetü'l-mürîd şerhu Cevhereti't-tevhîd*, thk. Abdülmenan Ahmed el-İdrîsî-Câdullah Besâm Salih, Behâ Ahmed el-Halâyle, Muhammed Yûsuf İdrîs (Umman: Dârü'n-Nûri'l-Mübîn, 1437/2016); Lekânî, *Telbîsü't-tecrîd li-umdeti'l-mürîd* (Manisa: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Demirbaş No: 45Hk977); a.mlf., *Hidâyetü'l-mürîd*, thk. Muhammed el-Hâtib (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012); Abdülkerim Tettân, *Avnü'l-mürîd fi şerhi Cevhereti't-tevhîd* (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1438/2017); Ahmed b. Muhammed es-Sâvi, *Şerhu's-sâvi alâ Cevhereti't-tevhîd*, thk. Abdulfertah el-Bezm (Beirut: Dâru İbn-i Kesîr, 11. Basım, 1440/2019); Abdulber b. Abdullah el-Uchûrî, *Fethü'l-karibü'l-mecîd bi-şerhi Cevhereti't-tevhîd: Mecmû'u Cevheretü't-tevhîd*, thk. Mahir Muhammed Adnan Osman (Lübnan: Daru Tahkiki'l-Kitab, 1442/2021).

1. İnsan Fiilleri Meselesinin Tarihsel Arka Planı

İslâm düşünce tarihinde insan fiilleri meselesinin bir problem olarak ortaya çıkışı Hz. Ali'nin hilafet devrine kadar uzanmaktadır. Nitekim Cemal ve Sıffin savaşlarına katılmaları neticesinde ölen ve öldürülen kişilerin ahiretteki durumlarının ne olacağı ve bu insanların özgür iradeleri ile mi yoksa ilâhî takdir ile mi savaşa iştirak ettikleri gibi tartışmalar da aslında problemin erken dönemlerden itibaren zihinleri meşgul ettiğini göstermektedir. Bu çerçevede insanın eylemlerinde özgür olup olmadığı konusu ilerleyen süreçle birlikte kelâmın en önemli meselelerinden biri olarak yerini almıştır.²

Hicrî birinci asırdan itibaren ise kulların fiillerini gerçekleştirmede mecbur olduğu görüşü Cebriyye taraftarlarınca savunulmuş ve bu hususta onun iradesinden ve gücünden bahsedilemeyeceği belirtilmiştir. Buna karşın hicrî ikinci asrın başlarında teşekkül eden Mu'tezile ise fiillerin kişinin özgür iradesi ve kudreti ile meydana geldiğini belirterek Cebriyye'ye karşı sert bir tutum takınmıştır.³ Tüm bunlar da mezkûr problemin İslâm tarihinin erken dönemlerinden itibaren ele alındığına ve tartışıldığına işaret etmektedir. Öte yandan fiillerin yaratılması konusu insanın iradesi meselesinin yanında Allah'ın sıfatları konusuyla da ilgili bir problem olup buna dayalı olarak gelişmiş ve tartışılmıştır.⁴ Bu bakımdan konu, genel anlamda şu sorular etrafında cereyan etmiştir: Meydana gelen hadise ve eylemlerde insanın rolü nedir? İnsan, fiillerinde tamamen özgür müdür yoksa her şeyi belirleyen ve bu hususta tüm denetleyici gücü elinde bulunduran yalnızca Allah mıdır? Yapılan eylem sadece Allah'a ait ise bu durumda kulun sorumluluğu nasıl izah edilecektir? Şayet tüm sorumluluk ve meydana gelen hareket ve davranışlar insana ait ise Allah'ın mutlak kudret ve hâkimiyeti nasıl açıklanacaktır?⁵

2 Hafzullah Genç, "Eş'ari Düşüncesinde İnsan Fiilleri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/3 (2016) 427-441.

3 Hamdi Gündoğar, "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2004), 205-218.

4 Ebü'l-Muîn en-Neseî, *Tebîratü'l-edille*, thk. Hüseyin Atay (Ankara 1414/1993), 2/539.

5 Mustafa Said Yazıcıoğlu, *Mâturidi ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti* (Ankara: Otto Yayınları, 1438/2017), 15-17; Veysi Ünverdi, "Eş'arî ve Ebu'l-Muîn en-Neseî'de Kesb Teorisi", *Diyanet İlmî Dergi* 51/1, (2015), 71-100; Ahmet Akgüç, "İnsan İradesi ve Sorumluluğunun Kategorik ve Zihinsel Varlık Temelleri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 7/26 (Güz-2008), 252-270.

İnsanın eylemlerindeki rolü ve etkisi ile ilgili İslâm düşünce tarihinde üç temel yaklaşım bulunmaktadır. Cehm b. Safvân (öl. 128/745-46) ve onun takipçilerine göre insanın gerçek anlamda hiçbir fiili olmayıp onun fiillerinin faili yalnızca Allah'tır. İnsan hür olarak bir şeyi dileyip yapamaz. Zira bu onun gücü dâhilinde değildir. Kul fiillerinde mecbur ve muztardır.⁶Buna mukabil Mu'tezile ekolü Cebriyye'nin bu görüşlerine şiddetle karşı çıkmış, insana nispet edilen fiillerin kendisine ait ve bu fiillerin yaratıcısının bizzat kendisi olduğunu, bu hususta Allah'ın doğrudan hiçbir etkisinin olmadığını ileri sürmüştür. Nitekim insanın yaptığı işlerden sorumlu olması da özgür iradesi ile meydana getirdiği ve yarattığı fiiller sayesinde. İnsanın sorumluluğu ve eylemleri de bu vesile ile anlam kazanmaktadır.⁷ Bu iki görüşün karşısında yer alan Dırâr b. Amr (öl. 200/815 [?]), İbâziyye, Ehl-i Hadîs, Kerrâmiyye, Neccâriyye ve Ehl-i Sünnet tarafından temsil edilen üçüncü görüşe göre ise kulların fiillerinin asıl mûcidi ve yaratıcısı Allah'tır. Kul ise fiilin kesb edicisi ve failidir.⁸

Aslında Cebriyye ekolü dışındaki tüm fırkalar -her ne kadar bazıları kişiyi fail diye nitelemekten sakınsa da- insanı kâsib olarak görmüş ve onun fiilinin olduğunu kabul etmişlerdir. Mesela Eş'arî ve Mâturîdî kelâmcılar fiillerin insana nispetinin kesb yönüyle olduğunu ileri sürerken buna karşın Mu'tezile bu nispet ve alakanın kesb cihetiyle değil hudûs yönüyle olduğunu iddia etmiştir.⁹

Yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere insanın fiillerindeki rolü ve hürriyeti ile ilgili meseleyi Mu'tezile fırkası insan unsuru, Cebriyye ise Allah üzerinden çözmeye gayret göstermiştir. Buna karşın Ehl-i Sünnet hâlık ve mûcid olarak sadece Allah'ı kabul etmiş, ancak bu durumu insanın fiillerini özgür iradesi ile gerçekleştirmesine mani bir husus olarak da görmemiştir. Dolayısıyla Ehl-i Sünnet orta bir yol takip ederek hem Allah'ın her şeyin hâlık oluşu ilkesine zarar vermemiş hem de insan unsurunu göz ardı etmeyerek ona özgürlük alanı tanımıştır.

6 Abdulkâhir Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1398/1977), 199; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-islâm*, (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 9. Basım, ts.), 343.

7 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar fi Usûli'd-dîn* (Resâ'ilü'l-'adl ve't-tevhîd içinde), nşr. Muhammed İmâre (Kahire: y.y. 1391/1971), 238; Ebü'l-Mu'in en-Neseî, *Bahrü'l-kelem*, ta'lik: Veliyuddin Muhammed Salih el-Farfür (b.y.y. Mektebetü Dâru'l-Farfür, 2. Basım, 1421/2000), 147.

8 Ebü'l-Mu'in en-Neseî, *Tebsiratü'l-edille*, thk. Hüseyin Atay, (Ankara: y.y. 1414/1993), 2/540.

9 Neseî, *Tebsiratü'l-edille*, 2/539-540; Kasım Turhan, *Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri: Âmiri'nin Kader Risalesi ve Tercümesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1424/2003), 64.

2. İnsan Fiillerinin Kavramsal Çerçevesi

Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet âlimleri arasında insan fiilleri ekseninde süregelen tartışmalarda genel manada "fiil", "kesb", "halk" ve "istitâa" kavramları kullanılmaktadır. Bu bakımdan öncelikle tartışmanın odağında yer alan ve konunun üzerinden yürütüldüğü söz konusu kelimelerin mahiyetine ilişkin açıklamalarda bulunmak gerekmektedir. Bu bağlamda zikredilmesi öncelikli olan kavramlardan biri "fiil"dir. Çünkü fiil, konunun başlığını oluşturan önemli kavramlardan biridir. Hemen ifade etmek gerekir ki fiilin tarifi hususunda farklı görüşler ortaya konulmuştur. Ancak bunların tümünün tespiti çalışmanın kapsamını ve temel amacını aşmaktadır. Bu yüzden de konuyu açıklığa kavuşturacak derecede önemli görülen bazı tanımlara burada yer verilecektir.

Seyyid Şerif Cürcânî (öl. 816/1413) fiili, kudret kavramı ile izah etmeye çalışarak onu "başkasına tesirde bulunan kimseye tesirde bulunması sebebiyle öncelikli olarak işlen hey'et" diye tanımlamaktadır.¹⁰ Tanımda geçen "başkasına tesir"den kasıt Cürcânî'ye göre kudrettir. Çünkü kudret olmadan herhangi bir şeye tesir etmek mümkün değildir. Bu sebeple fiil ile kudret arasında sıkı bir bağın olduğu söylenebilir. Mu'tezile ise fiili, "kudret sahibi kişiden vuku bulan bir hadise" olarak görmekte ve muhdes (*nesne*) ile fiil arasında fark bulunduğunu düşünmektedir. Onlara göre muhdes fiil sonradan meydana gelmiştir. Fiili yapan bir fail mutlaka vardır. Fail, yaptığı fiilin aslını bilmesee dahi o yine de mevcuttur.¹¹ Bunun yanında Mu'tezile, insandaki hal ve hareketleri (hastalık, renk, boy vs.) de fiil olarak nitelendirmektedir. Çünkü tüm bunlar fiil ile izah edilen olgulardır. Nitekim "Zeyd uzadı" veya "Zeyd yazdı" denildiğinde burada bir fiilden bahsedilmektedir. Ayrıca Mu'tezile, fiili, cevher karşıtı bir oluş ve hareket şeklinde değerlendirmektedir. Buradan da anlaşılmalıdır ki onlar, fiil kavramını çok daha geniş ve kapsamlı bir şekilde ele almaktadırlar.¹²

Merkezî tartışmalarda ön planda bulunan kavramlardan biri de "kesb"tir. Kesb kelimesi sözlükte "kazanmak, isabet etmek, rızık istemek ve rızık elde et-

10 Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî, *et-Tarîfât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 168.

11 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Vehbe Yayınları, 3. Basım, 1416/1996), 324-325.

12 Yazıcıoğlu, *Mâturidî ve Neseft*, 33.

mek için çaba sarf etmek” anlamlarına gelir.¹³ Râgıb el-İsfahânî (öl. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) kesb kavramını “kişiye servet kazandırma veya ona haz verme gibi bir fayda hâsıl eden şey” olarak açıklar.¹⁴ Kur’ân’da kesb kökünden türeyen altmış sekiz kelime bulunmaktadır. Bunlardan altmış ikisi kesb, altısı ise iktisab masterından gelmektedir. Söz konusu ayetlerin bağlamına bakıldığında kişinin bu dünyada kazandığı iyi amellerin onun lehine, kötü ameller ve fiillerin ise aleyhine olduğu görülür. İnsan sorumluluğu bağlamında zikredilen bu kelime, insanı Allah’a karşı mükellef ve muhatap kılan eylemleri ifade etmektedir.¹⁵

Kesb Kur’ân’da üç farklı tarzda zikredilmektedir:

* *Kalbin akdi ve azmi manasında*,¹⁶

* *Ticarette elde edilen kazanç anlamında*,¹⁷

* *Çalışma ve amel manasında*.¹⁸

Kesb nazariyesinin ilk defa kim tarafından kullanıldığı tartışmalı bir konudur. Kulların kendi fiilleri üzerinde bir etkiye sahip olduklarını vurgulamak ve bunu kanıtlamak maksadıyla ilk olarak Ebû Hanîfe (öl. 150/767) tarafından teknik manada kullanılmıştır.¹⁹ Ancak L. Gardet, M. Watt’tan naklettiğine göre zorunlu ile kesbi bilgi arasındaki ayrıma dikkat çekmek gayesiyle bu

13 İbn Manzûr, Ebül-Fazl el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sadr, 3. Basım, 1414/1993), 1/716; Ebül-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, thk. Savfân Adnan ed-Dâvûdî, (Beyrut: Dârü'l-Kalem-Dâru'ş-Şâmiyye, 1412/1991), 709; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcül-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, (b.y. Dâru'l-Hidâye, ts.), 4/144.

14 İsfahânî, *el-Müfredât*, 709.

15 Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfreh li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1364/ 1945), 604-605.

16 Bkz. *Allah, sizi kasıtsız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz, fakat sizi kalplerinizin kazandığı (bile bile yaptığınız) yeminlerden sorumlu tutar. Allah, çok bağışlayandır, halîmdir (Hemen cezalandırmaz, mühlet verir.) Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Bakara, 2/225.

17 *Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan Allah yolunda harcayın.* (el-Bakara, 2/267).

18 “Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz; lehinde olanı da kendi kazandıdır, aleyhinde olanı da kendi kazandıdır.” (el-Bakara, 2/286).

19 Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber me'a şerhi'l-müyesser 'ala'l-fikheyne el-ebvat ve'l-ekber* (Abdurrahman el-Humeyyis'in telifi), (Mektebetü'l-Furkân, İmâratü'l-Arabîyye, 1419/1999), 33.

kavramı ilk kez Gaylâned-Dımeşkî (öl. 120/738) ile Mürciiler kullanmıştır.²⁰ Öte yandan kesb teorisini Hicri ikinci yüzyılın sonları ile üçüncü yüzyılın başlarında yaşamış olan Dırâr b. Amr'a atfedenler de olmuştur.²¹ Nitekim Eş'arî de (öl. 324/935-36) *Makâlât*'ında Dırâr'ın konu hakkındaki fikirlerine değinmektedir.²² Sonraki dönemlerde ise pek çok Ehl-i Sünnet kelâmcısı tarafından kullanılmıştır. Ancak ihtiyarî fiillerin meydana gelişinde insanın rolünün etkisini tespit etmek amacıyla ortaya konulan kesb kavramı ilerleyen süreçte birlikte Eş'arî ismiyle özdeşleşmiş ve onun müntesipleri tarafından sistematize edilip bir kuram haline getirilmiştir. Nitekim kesb nazariyesinin çok dakik bir mesele olduğu için kelâm ilminin önemli ve derin problemleri arasında yer aldığını söyleyen İbrâhim Lekânî'ye göre "Eş'arî'nin kesb anlayışından daha dakik ve muğlâk" sözü bu sebeple darb-ı mesel olmuştur.²³

Konumuz açısından önem arz eden kelimelerden biri olan "halk" ise sözlükte "yaratmak, ölçüp biçmek, icat veya takdir etmek ile mecazî anlamda "yakıştırmak, uydurmak" gibi manalara gelmektedir.²⁴ "Halk" kelimesi Kur'ân'da elli iki yerde geçmektedir. İki yüzü aşkın yerde ise halk kelimesinin türevlerine vurgu yapılmaktadır. Mezkûr ayetlerin yaklaşık ellisinde göklerin ve yerin; yüzünde ise insanın yaratılışı konu edilmektedir. Sair ayetlerde ise gece-gündüz, güneş, ay, hayvan, bitki, melek, şeytan, cin, hayat, ölüm ve sonrası diriliş gibi varlık ve hadiselerin yaratılışına değinilmektedir. Bununla birlikte câhiliye döneminde ilâh yerine konulan putların aslında hiçbir değer ifade etmediklerini belirtmek amacıyla da halk kavramı kullanılmaktadır.²⁵

İnsanın fiillerini bizzat kendisinin yaptığını belirtmek için "halk" kavramını kullanan ilk kişinin Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916) olduğu kabul edil-

20 Şerafeddin Gölcük, *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 189; Vecihi Sönmez, "Mu'tezile'nin Eş'arî'nin Kesb Nazariyesine Yöneltiltiği Eleştiriler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2008), 127.

21 Ebü'l-Feth Abdilkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, ta'lik: Ahmed Fehmi Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2. Basım, 1413/1992), 1/77-78; ayr. bkz. Yazıcıoğlu, *Mâturidî ve Neseî*, 61.

22 Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Âsîre, 1436), 220.

23 Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 158; ayr. bkz. Ünverdi, "Eş'arî ve Ebu'l-Muîn en-Neseî", 71-100; Yazıcıoğlu, *Mâturidî ve Neseî*, 61.

24 İsfahânî, *el-Müfredât*, 296; Mustafa Çağrırcı, "Yaratma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/324-329.

25 M. Fuâd Abdülbâkî, *Mu'cemü'l-müfrehes*, 241-244.

mektedir. O, “mûcid” ve “hâlık” kavramları arasında herhangi bir farkın olmadığını ileri sürerek halk sözcüğünün insan için kullanılmasında hiçbir sakıncanın olmadığını savunmaktadır.²⁶ Ebû Ali, “halk” kavramını, “kişinin zihninde tasavvur edip tasarladığı bir şeyi bu tasarıya göre fiiliyata geçirmesi” şeklinde izah etmektedir. Bu bakımdan fiilini bu tarz üzere yapan kişi o fiilin hâlık olmaktadır. İnsan da fiilini bu şekilde tasarlayıp yaptığına göre o da hâlık sayılmaktadır.²⁷

Belirtilmesi gereken son mühim kavramlardan biri de “istitâat”tir. İstitâat, lügat bakımından kudret, vüs'at ve tâkat ile yakın hatta eş anlamlı kelimeler olup kelâmcılar nezdinde aynı manayı ifade etmektedir.²⁸

Cürcânî ise istitâat sözcüğünü ıstılâhî manada “Allah tarafından canlı varlıklarda yaratılan ve kendisi ile ihtiyarî fiiller gerçekleştirilen bir araz” şeklinde tanımlamaktadır.²⁹

Bu arada kelâm fırkalarından sadece Cebriyye, istitâati inkâr etmiş, insanın istitâatle vasıflanamayacağını, insanın fiillerini gerçekleştirmede hür olmadığını ve hiçbir şeye güç yetiremeyeceğini ileri sürmüştür.³⁰

3. Mu'tezile'de İnsan Fiilleri Meselesi ve Temelleri

İnsanın, fiillerini hür bir iradeyle meydana getirdiği fikrinin ilk temsilcileri kaderi inkâr eden ve buna bağlı olarak kişinin eylemlerinde özgür olduğunu savunan Ma'bed el-Cühenî (öl. 83/702[?]) ile Gaylâned-Dımeşkî'dir.³¹ Bağdâdî'nin (öl. 429/1037-38) naklettiğine göre Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Arâ (öl. 131/748) da bu düşünceyi takip etmiş ve onların fikirlerinin öncülüğünü yapmıştır.³² Bununla birlikte Mu'tezilî kelâmcıların, kulların fiillerinin yaratıcısının Allah değil de insanlar olduğu konusunda ittifak içeri-

26 Nesefî, *Tebssiratü'l-edille*, 2/539.

27 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, thk. Tefvik et-Tavil-Said Zâyed (Kahire: 1382/1963), 8/162; Eş'arî, *Makâlât*, 181.

28 Nüreddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiye: Dârü'l-Meârif, el-Mektebetü'l-Felsefiyye, 1389/1969), 107; Cürcânî, *et-Târifât*, 19.

29 Cürcânî, *et-Târifât*, 19

30 Bağdâdî, *el-Fark*, 199.

31 Abdunnasır Süt, *İslam Düşüncesinde İlk Muhalifler: Mâ'bed el-Cuhenî ve Gaylâned-Dımeşkî* (Ankara: Fecr Yayınları, 2014), 108.

32 Bağdâdî, *el-Fark*, 96.

sinde bulunmaları da bu öncülüğün sonraki dönemlerde de sürdürüldüğünü göstermektedir. Ancak insanın fiilleri meselesi, İslâm düşüncesi tarihinde esas itibarıyla Mu'tezile tarafından ortaya konulmuş, geliştirilmiş ve çerçevesi belirlenmiş köklü bir problemdir.³³ Tevhîd ve adalet ilkeleri ile doğrudan ilişkili olan ve bu bağlamda ele alınan mezkûr mesele özellikle Mu'tezilî düşüncesi açısından büyük önem arz etmektedir. Zira Mu'tezile bu sayede Allah'ın zâtı ve sıfatları ile alakalı tenzih düşüncesini güçlendirmeye ve insanın meydana getirdiği fiillerde irade sahibi olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.³⁴ Nitekim bu düşünceye binaen Kâdî Abdülcebâr (öl. 415/1025), Allah'ın, kullara karşı âdil olduğunu ve onlara hiçbir şekilde zulmetmeyeceğini söylemiştir. Bundan hareketle de O'nun, insanların fiillerinin yaratıcısı ve muhdisinin olmaması gerektiğini, böyle bir iddiada bulunan kişinin ise büyük bir hata içerisinde olacağını vurgulamıştır. Dolayısıyla Allah'ın adaleti gereği kulların özgür bir iradeye sahip olması gerektiğini, aksi halde insanın sorumlu tutulmasının O'nun hikmetiyle ve adaletiyle bağdaşmayacağını savunmuştur.³⁵

Mu'tezile insanın irade sahibi bir varlık olduğunu ve daha fiil meydana gelmeden önce kendisinde bulunan bir güçle fiillerini yarattığını ileri sürmektedir.³⁶ Bu yüzden kul Allah'tan gelecek haricî bir güce ihtiyaç duymamaktadır. Nitekim insan, fiillerini yapma gücüne ve kudretine sahip olup hayır-şer bütün fiiller onun yaratması neticesinde meydana gelir. Ancak insanın kudreti kabul edilmezse onun acizliği iddia edilmiş olur. Aciz kişiden bir fiilin vukuu ise muhaldir. Dolayısıyla insan, kudret sahibi bir varlık olup fiillerinin de bizzat yaratıcısıdır.³⁷ Onlar, bununla da yetinmemiş ve hiçbir canlının fiilinin Allah

33 Kulların fiilleri meselesinde Mu'tezile'nin hedefinde fiillerin tamamen Allah tarafından yaratıldığını, insanın ne meydana getirme ne de iktisap etme yönünden müdahalesinin olduğunu öne süren Cebriyye ile fiillerin her ne kadar Allah tarafından yaratıldığını ancak insanlar tarafından kesbedildiğini savunan Eş'arîler vardır. Kâdî Abdülcebâr'a göre bu meseledeki muarızları ve tartışıkları kitle bu iki fırkadan ibarettir. (Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 324).

34 Galip Türcan, "Kelâmda İnsan Fiillerinin Yaratılması Problemi: Yaratma Kavramı Bağlamında Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/15 (2015), 139-158.

35 Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 8/3; a.mlf., *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 301.

36 Mu'tezile'ye göre bir fiilin meydana gelebilmesi için kudret gerekir. Zira bir fiil ancak kâdir olan birinden sadır olabilir. (Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 9/13-14).

37 Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 323-324; a.mlf., *el-Muğni*, 8/3; Nesefî, *Babrül-kelâm*, 147; Şehristânî, *el-Milel*, 1/39; Ekrem Uysal, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Ef'âl-İ İbâd",

tarafından yaratılmadığını ve tüm canlıların kendi fiillerinin muhdisi olduğunu iddia etmişlerdir. Nihayetinde her ne kadar Allah, onlara güç verip onları yaptıkları makdûratta/eylemlerde etkin ve güçlü kılsa da O, canlıların makdûrun-da kâdirdir denilemez görüşüne varmışlardır.³⁸ Bu çerçevede Mu'tezile, Ehl-i Sünnet'in "Allah'ın yaratması kulun kesbetmesi" şeklindeki fiil anlayışına mahal vermemek için bir makdûrun iki kâdirin kudreti kapsamında olamayacağı tezini ortaya koymuştur.³⁹ Buna bağlı olarak da insanı kendi fiilinin yaratıcısı olarak kabul etmiş ve bir fiile ancak tek bir kudretin etki edebileceğini, bu kudretin de yalnızca insana ait olduğunu savunmuştur. Netice itibarıyla Mu'tezile, bir fiile iki kudretin taalluk etmesini mutlak olarak imkânsız görmüştür.⁴⁰

Öte yandan Mu'tezilî âlimler fiillerin Allah tarafından yaratıldığına delâlet eden ayetleri ise kendi düşünceleri doğrultusunda te'vil etmeye çalışmışlardır. "O, her şeyin yaratıcısıdır."⁴¹ ve "De ki: Her şeyin yaratıcısı Allah'tır."⁴² şeklindeki ayetlerin "O, her şeyi hakkıyla bilendir."⁴³ ayetine benzediğini belirtmişlerdir. Onlara göre nasıl ki bu mezkûr ayet tüm varlığın Allah'a malum olup O'nun tarafından bilindiğini ifade ediyorsa aynı şekilde ilk ayet de mevcut olan her şeyin Allah tarafından bilindiğine işaret etmektedir.⁴⁴

4. *Cevheretü't-tevhîd* Şerhlerinde İnsan Fiilleri Meselesi Bağlamında Mu'tezile'ye Yöneltilen Eleştiriler

Cevheretü't-tevhîd şârihleri, ef'âl-i ibâd konusundaki görüşlerini iki temel üzerine bina etmektedirler. Bunlardan ilkinde göre kulun fiillerinin yegâne yaratıcısı Allah'tır. İkincisine göre ise kul kesbi sayesinde bir fiile sahip olmaktadır. Bunun yanı sıra fiiller de ihtiyarî/iktisabî ve ızdırarî/zorunlu olmak üzere iki kısımda incelenmektedir. ızdırarî fiillerin Allah tarafından yaratıldığı

Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi, 1/2 (2017), 61-62.

38 Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed Bağdâdî, *Usûlü'd-din*, thk. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002), 157.

39 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 8/131-132.

40 Neseft, *Tebsiratü'l-edille*, 2/539.

41 el-En'âm, 6/102.

42 er-Ra'd, 13/16.

43 el-Hadid, 57/3.

44 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 8/309.

hususunda Sünnî ve Mu'tezilî otoriteler arasında herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Ancak ihtiyarî fiiller için aynı şey söylenemez. Zira kulların ihtiyarî fiilleri meselesi ihtilafın merkez noktasını teşkil etmektedir. Nitekim Mu'tezile, kulun isteğe bağlı fiillerinin sadece kulun kudreti ile meydana geldiğini ve onun tarafından yaratıldığını iddia ederken şârihler ise Allah dışında başka yaratıcı ve var edicinin olmadığını ileri sürmüş ve bundan hareketle kulları ve onların amellerinin tek yaratıcısı olarak Allah'ı kabul etmişlerdir.⁴⁵ Bu bağlamda Şârih İbrâhim Lekânî, kulun, hür bir irade ve kudretle fiillerini yarattığı düşüncesine sahip Mu'tezile hakkında Cüveynî'nin konuyla ilgili görüşlerine değinmektedir. Buna göre Mu'tezile'nin mütekaddimûn dönemi âlimleri selevin yaşadığı çağa yakın bir zaman diliminde yaşadıkları için "*Allah'tan başka yaratıcı yoktur*" ilkesine bağlı kalarak selevin bu husustaki icmasına tâbi olmuş ve kulu yaratıcı olarak isimlendirmekten kaçınmışlardır. Ancak sonraki dönem Mu'tezilî âlimler ise bu meselede aşırıya kaçarak kulu hakikî manada yaratıcı olarak kabul etmiş ve onu kendi fiilinin hâlûkı olarak isimlendirmişlerdir.⁴⁶ *Cevheretü't-tevhîd* musannifi ve aynı zamanda şârihi olan İbrâhim Lekânî de Mu'tezile'nin bu düşüncesine binaen üç beyitlik reddiye kaleme almıştır. Akabinde kendisi başta olmak üzere pek çok şârih aşağıda zikredilecek olan beyitleri şerh etmeye gayret göstermişlerdir. Şunu da ifade etmek gerekir ki İbrâhim Lekânî şerhlerinde Mu'tezile'yi eleştirme noktasında aşırılığa kaçmamış, bu hususta birçok âlime nispetle mutedil ve ilmî bir metot takip etmiştir. Mesela Maveraünnehir âlimleri, Mu'tezile'nin sapkınlıkta aşırıya kaçtıklarını, hatta bu hususta Mecûsîlerin saadete yakın olma açısından onlara göre daha iyi bir durumda olduklarını savunmuşlardır. Zira söz konusu âlimlere göre Mecûsîler sadece kötülüklerin Allah tarafından yaratılmadığını söyleyerek bir tek şerik ortaya koyarken buna karşın Mu'tezile ise özünde iyi olan tüm şeylerde yaratma ve icat etme kudretini Allah'tan nefyederek sınırsız sayıda birçok şerik ortaya koymuşlardır. Bu açıdan Mu'tezile Allah'tan başkalarını Allah'a tercih etmişlerdir. Ancak Lekânî'ye göre şirk, ibadete müstahak olma manasında Allah'ın ortağı olduğuna inanmak demektir. Oysa Mu'te-

45 Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 152.

46 Lekânî, *Umdetü'l-mürîd*, 2/611; Eb'ül-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd ilâ kavâtin'i'l-edille fi usûli'l-irîkâd*, thk. Ahmet Abdurrahim es-Sayh-Tevfik Ali Vehbe (Kahire: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 2009/1430), 158-159.

zile, Mecûsilerde olduğu gibi vâcibü'l-vücûda ortak koşmamaktadır. Ya da putperestlerde olduğu üzere ibadeti hak etme manasında bir şirk anlayışını benimsememektedir. Aksine Mu'tezile böylesi politeist bir düşünceyi kökten reddetmektedir. Çünkü onlar kulun yaratıcılığını Allah'ın yaratıcılığı gibi görmemektedir. Zira kulun yaratıcılığı onlara göre Allah tarafından yaratılan sebep ve aletlere bağlı olup bu sayede tezahür etmektedir. Bu bakımdan Lekânî, "İnsan kendi fiillerinin yaratıcısıdır" görüşünden hareketle Mu'tezile'nin muvahhid ve Müslüman olmadığını ileri sürmenin hakkaniyetten uzak bir tavır olacağını belirtmiş, nihayetinde mutaassıp ve gayr-ı ilmî bir tutum sergilemekten titizlikle kaçınmıştır.⁴⁷

Lekânî, insan fiilleri meselesiyle ilgili görüşlerini ortaya koyarken Cebriyye ve Mu'tezile'nin fikirlerine atıfta bulunmuş ve onları tenkit etmiştir. Nitekim o, *Cevherü't-tevhîd*'teki 45, 48 ve 49. beyitleri Cebriyye ve Mu'tezile'ye yönelik eleştirilere ayırmıştır. Ancak Cebriyye'ye karşı yaptığı eleştirileri genel manada kısa tutmuş Mu'tezile'ye ise bu hususta genişçe yer vermiştir. Söz konusu beyitler şunlardır:

فَخَالِقُ لِعَبْدِهِ وَمَا عَمِلُ * مُوَقِّقٌ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يَصِلُ

Allah, kulun ve onun fiillerinin yaratıcısıdır. Rızasına ulaşmayı dileyen kimseyi muvaffak kılıcıdır. (45. beyit).

وَعِنْدَنَا لِلْعَبْدِ كَسْبٌ كَلِّفَا * وَلَكِنْ لَمْ يُؤْتَرْ فَأَعْرَفَا

Bize göre kulun kesbi vardır.⁴⁸ Bundan dolayı sorumludur. Ancak kesbin fiillere etkisi yoktur, bunu böyle bil. (48. beyit).

فَلَيْسَ مَجْبُورًا وَلَا اخْتِيَارًا * وَلَيْسَ كَلًّا يُفْعَلُ اخْتِيَارًا

Kul mecbur değildir. Zira o ihtiyar sahibidir. Fakat bu ihtiyar küllî değildir. (49. beyit).

⁴⁷ Lekânî, *Umdetü'l-mürîd*, 2/651; Ebü'l-Muîn en-Neseî, *et-Tevhîd li-kavâidi't-tevhîd*, thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâgûl eş-Şâfi'î el-Eş'arî (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyyeli't-Türâs, 1427/2006), 98-99.

⁴⁸ Mu'tezile, fiillerin Allah'a nispet edilmesi düşüncesinden hareketle kesb nazariyesine karşı çıkmış ve onu kabul etmemiştir. Zira Mu'tezilî kelâmcılara göre tasarruflarımız bize muhtaç olup meydana gelmeleri bizim hür irademize ve onları ihdas etmemize bağlıdır. Dolayısıyla kesb fikri makul ve mantıkî olmaktan uzak bir doktrindir. (Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 363-365).

İbrâhim Lekânî'ye ait bu beyitlere göre mutlak yaratma yalnızca Allah'a aittir. Bundan dolayı kulun fiillerinin yaratıcısı da Allah'tır. Ancak kul fiillerinde büsbütün mecbur da değildir. Zira fiillerini irade ve tercih etme noktasında kesb sahibidir. Nitekim fiillerinden sorumlu oluşu da bu kesb'ten dolayıdır. Öte yandan ilk beyitte geçen لَعْبَدَهُ/kulu için sözcüğü –bazı âlimlerin iddia ettiği gibi– sadece mükellef olanları değil aksine kendisinden fiil sadır olsun olmasın yaratılan tüm âkil ve gayr-ı âkil varlıkları kapsamaktadır. Bu bakımdan لَعْبَدَهُ ifadesi “ağacın yürümesi”, “çakıl taşlarının tespiti”, “bulutların gölge yapması”, “koyunun Hz. Peygamber'le konuşması” gibi kendilerinden ihtiyarî fiil meydana gelen her mahlûku şamildir.⁴⁹ Mamafih duvardan düşen tuğlanın tuğlaya, ağaçtan düşen dalın ise dala nispet edilmesinde⁵⁰ olduğu gibi mezkûr fiiller de kendisinden çıktığı mahallerine nispet edilir.

وَمَا عَمِلَ/yaaptığı şeyler ifadesi ise عبده/kul kelimesine atfedilmiştir. Musannif bununla “وَمَا عَمِلَ” kavramını “لَعْبَدَهُ” sözcüğüne iliştiirmeyi ve وَاللَّهُ وَاحِدٌ وَإِلَّا هُوَ “Oysa Allah sizi de, yaptığınız şeyleri de yaratmıştır.”⁵¹ ayetindeki sıralamaya uymayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla mana arasında bir kopukluk söz konusu değildir hatta anlamlı bir bağ bulunmaktadır. Öte yandan ayette zikredilen “مَا” mastar anlamında bir edat olup “Allah kulunu ve amelini yaratandır” manasındadır. Lekânî de buna binaen beyitte وَمَا عَمِلَ ifadesini kullanmıştır. Mu'tezile ise “مَا” harfini ism-i mevsûl olarak ele almış ve “Allah kulu ve onun elleriyle yonttuğu şeyleri (putları) yaratandır” şeklinde ayeti te'vil etmiştir. Bu sebeple Mu'tezile'ye göre ayet te'vil edildiği şekilde anlaşılmalıdır. Zira zikredilen ayet, Allah'ın insanın fiillerinin yaratıcısı olduğuna delâlet etmemektedir.⁵² Buna karşın şârihlere göre ayet gerek mastar “مَا” gerekse ism-i mevsûl “الَّذِي” olarak ele alınsın her iki durumda da mana “Sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı” şeklinde olacaktır. Bu takdirde ayet hem kulların fiillerini kapsamakta hem de yontulan şeyin ve yontma işinin yaratıcısının Allah olduğuna işaret etmektedir.⁵³

49 Abdüsselâm Lekânî, *İrşâdü'l-mürîd: mecmû'u Cevheretü't-tevhîd*, thk. Mahir Muhammed Adnan Osman (Lübnan: Daru Tahkiki'l-Kitab, 1443/2021), 1/492.

50 Uchûrî, *Fethü'l-karibü'l-mecîd*, 1/462.

51 es-Sâffât, 37/96.

52 Bkz. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muhtasar*, 244.

53 İbrâhim b. Muhammed b. Ahmed Bâcûrî, *Tuhfetü'l-mürîd alâ Cevhereti't-tevhîd ve meahu Hâşiyetü't-tahrîri'l-hamîd li mesâil illmi't-tevhîd* (Diyarbakır: Mektebetü's-Seyda, 1438/2017), 291.

Abdülkerim Tettân, Buhârî (öl. 256/870), Beyhakî (öl. 458/1066) ve Münâvî (öl. 1031/1622) gibi âlimlerin konu hakkındaki görüşlerini nakleterek kulların yapıp ettiklerinden kastın putlar olamayacağını, bundan muradın kulların hareketleri, filleri ve iktisap ettikleri şeyler olduğunu savunur. Mu'tezile'nin bu husustaki iddiası ise ona göre isabetli bir yaklaşım değildir. Tettân, düşüncelerini desteklemek amacıyla Ehl-i Sünnet'in savunduğu ibadetlere müstahak olmaya, övgüye ve ulûhiyette teklîğe işaret eden şu ayetleri nakleder: “أَهُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ / O her şeyin yaratıcısıdır.”⁵⁴ Ona göre ayette geçen “كل شيء” ifadesi umuma hamledilmelidir. Yani “her şey” kavramına kulların fiilleri ve amelleri de dâhil edilmelidir. Çünkü Allah onların da yaratıcısıdır. Aynı şekilde “Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık.”⁵⁵ ayeti bütün mevcudatın muayyen bir gaye ve ölçüye göre yaratıldığına dikkat çekmektedir.⁵⁶ Kulların amelleri de mevcudattan sayıldığına göre onların da yaratılmış olması gerekmektedir. Bu meselenin daha geniş bir çerçevede ele alınması adına aşağıdaki mülahazaları arz etmek faydalı olacaktır.

4.1. Allah Her Şeyin Yaratıcısıdır

Allah'ın her şeyin yaratıcısı ve O'nun dışındaki tüm şeylerin ise yaratılmış olduğu hususu Müslüman âlimler arasında genel kabul görmüş bir düşüncedir. Nitekim “*Muhakkak ki Allah, her sanatkârı ve onunla birlikte sanatını yaratmıştır*”⁵⁷ hadisini aktaran Tettân, evvela hadisin sahih olduğunu ve ona yönelik bir itirazın da mevcut olmadığını zikreder. Ardından âlimlerin, her şeyin Allah'ın yaratmasıyla vücûda geldiği noktasında mezkûr rivayetin Mu'tezile'ye karşı açık bir reddiye olduğunu beyan ettiklerini belirtir. Nitekim o, Buhârî'nin bu hadisten sonra “*Oysa sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı*”⁵⁸ ayetini okumanın geleneksel hale dönüştüğünü ve bununla tüm sanatkârların ve sanatlarının yaratıldığının kastedildiğini aktarır.⁵⁹ Aynı şekilde Allah'ın

54 el-En'âm, 6/102.

55 el-Kamer, 54/49.

56 Tettân, *Avnül-mürîd*, 369.

57 Muhammed b. İsmail Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, thk. Fahd b. Süleyman el-Fuheyd (Riyad: Dâru Atlas el-Hadra, 1426/2005), 2/66-67.

58 es-Sâffât, 96/37.

59 Tettân, *Avnül-mürîd*, 373.

yaratma ve yaratıcı olma noktasında münferit olduğu konusunda da âlimler arasında bir konsensüsten söz edilebilir. Dolayısıyla bahsi geçen mesele hakkında herhangi ciddi bir ihtilafın mevcudiyetinden bahsedilemez. Bu bakımdan kulların ve onların yapıp ettikleri tüm eylemlerin tek yaratıcısı Allah'tır. Şârihlere göre arifler bunu *أَفْعَالُ وَوَحْدَةُ*/fiillerin teklifi şeklinde ifade etmişlerdir.⁶⁰ Yani arif kişi Allah'ın fiili dışında hiçbir fiil görmez. Şârih Sâvî (öl. 1241/1825), fiillerde vahdetin oluşuyla ilgili ariflerin şöyle dediğini aktarır:

*Bana göre gölgenin hayalindedir en büyük ibret. Hakikat ummanında yükselen kişi için şahıslar ve şekiller zevale mahkûmdur. Bunların tümü fena bulur, bunlara hareket veren bakidir yalnızca.*⁶¹

Buna göre her ne kadar bir maddî, iki kudretin tesiri altındaymış gibi görünse de insan fiilleri dâhil olmak üzere var olan her şey Allah'ın mutlak kudret ve yaratması ile meydana gelmiştir. İnsan ise muhtar suretinde görünen ancak hakikatte mecbur ve muztar olan bir varlıktır. Onun mevhum suretteki kesbi, fiilin aslına etki eden Allah'ın kudreti karşısında bir gölge gibidir. Bu bakımdan insanın her ne kadar kesbi bulunsa dahi kesb, kesbeden ve kesbedilenlerin tümü yaratılmıştır. Dolayısıyla sûreten fail gibi görünen tüm fail ve onlardan sadır olan fiillerin tek bir yaratıcısı vardır. O da Allah'tır.

Konuyla ilgili belirtilmesi gereken diğer bir husus ise Mu'tezile'nin *اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ* / *Allah her şeyin yaratıcısıdır.*⁶² ayeti hakkındaki açıklamalarıdır. Mu'tezile bu ayetten hareketle Kur'an'ın da "*كُلِّ شَيْءٍ*" ifadesinin kapsamında olması gerektiğini savunmuştur. Buna göre Kur'an bir şeydir ve bu yüzden o da yaratılmıştır.⁶³ Tettân, Mu'tezile'nin bu yorum biçimini ilginç ve şaşılacak bir durum olarak zikretmektedir. Zira aynı Mu'tezile fiillerin, kulların yaratmasıyla meydana geldiğini ve bu hususta Allah'ın bir müdahalesinin bulunmadığını, dolayısıyla kulların fiillerinin mezkûr ayetin kapsamından çıkarılması gerektiğini iddia eder. Çünkü Mu'tezile'ye göre kulların fiilleri şey kategorisinde değerlendirilmemelidir. Buna karşın Kur'an ise bir şeydir ve

60 Tettân, *Avnül-mürîd*, 368; Sâvî, *Şerhu's-Sâvî*, 247.

61 Sâvî, *Şerhu's-Sâvî*, 247-248.

62 ez-Zümer, 39/62.

63 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 7/94; Uysal, "Ehl-i Sünnet", 63.

onu da Allah yaratmıştır. Oysa Tettân'a göre Mu'tezile'nin Kur'ân'ı şey olarak görüp onun yaratıldığını beyan etmesi kabul edilebilir bir durum değildir. Zira Kur'ân Allah'ın sıfatlarından (*kelâm*) biridir. Allah'ın sıfatları ve Kur'ân'ın yaratılmadığı hususunda ise Sünnî âlimler fikir birliği etmişlerdir. Öte yandan “كُلِّ” ifadesi umumi bir kavram olup bulunduğu yerin bağlamına göre ve bir karineye binaen anlamlandırılmalıdır. Mesela “O, Rabbimin emriyle her şeyi yerle bir eder.”⁶⁴ şeklindeki ayette rüzgârın her şeyi yıkıp mahvettiği anlatılmaktadır. Ancak “her şey” ibaresinin içerisine bizzat rüzgârın kendisi dâhil edilemez. Bu bakımdan her şeyin mahlûk olduğuna dikkat çeken ayet yaratılan ve yaratılmaya müsait ve müstait olan şeyleri kapsamaktadır. Kulların fiilleri de mümkün ve hâdis olduğu için onlar da yaratılmıştır. Ancak aynı şey Kur'ân için söylenemez. Çünkü o, Allah'ın ezeli kelâmıdır.⁶⁵

Sonuç itibarıyla şârih Tettân, “Allah her şeyin yaratıcısıdır” ayetinin umum ifade ettiğini belirtmiş, buna istinaden kulların fiillerinin de yaratıldığını temellendirmeye çalışmıştır. Ancak Allah'ın sıfatlarını ve ezeli kelâmı Kur'ân'ı ise ayetin umumundan istisna ederek bu hususta ifadeyi tahsis etme yoluna gitmiştir. Mu'tezile ise kulun fiillerini ayetin kapsamından çıkarırken Kur'ân'ı ise bu ifadenin içinde değerlendirerek onun mahlûk olduğunu savunmuştur. Görüldüğü üzere ayetin umumi manada ele alınamayacağı hususunda ortak bir kanaat mevcuttur. Aksi takdirde Allah'ın kendi nefsinin yaratması gerekirdi. Çünkü Allah da bir şeydir. Bu sebeple ayetin mutlak manada umum ifade edemeyeceği noktasında görüş birliği vardır. Açıkçası her iki görüş sahipleri de fikirlerini desteklemek maksadıyla ayeti literal manasıyla kritiğe tâbi tutmuşlardır. Bu doğrultuda da meselenin umumiyet-hususiyet çerçevesini oluşturmuşlardır. Fakat sadece ayetin siygasına yani “كل” lafzına dayanarak onu anlamlandırmaya çalışmak isabetli ve sağlıklı bir yaklaşım tarzı değildir.

4.2. Hayrın ve Şerrin Yaratılması

Mu'tezile “وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ / Sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı” ayetinde geçen “مَا” harfini ism-i mevsûl olarak ele almıştır. Bu durum aslında

64 el-Ahkâf, 46/25.

65 Tettân, *Avnül-mürîd*, 379; ayr. bkz. İhsan Akay, *Şâfiî Usûl Geleneginde İmâm Şâfiî'ye Muhalif Usûlî Görüşler* (İstanbul: Ensar Yayınları, 1439/2018), 270-271.

onların Allah'ın hayır-şer, tüm fiillerin yaratıcısı olduğu gerçeğini kabul etmemelerinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte onların böyle bir tutum takınmalarının sebebi Allah'ı kötülük ve şerlerden tenzih etme endişesidir. Ancak şârih Tettân, bütünüyle şer olan ve şerri temsil eden şeytanın da Allah tarafından yaratıldığını ve Mu'tezile'nin bundan gafil olduğunu belirterek gerek şer gerekse hayır, bütün fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu açıkça ifade etmektedir.⁶⁶ Tettân, "Hayrı da şerri de Allah yaratmıştır ancak edep gereği biz hayrı Allah'a şerri ise kendi nefsimize nispet ederiz" demektedir. Nitekim bu ulvî edep örneği Hz. İbrahim'in ifadeleri ile Kur'an'da şöyle geçmektedir: "O, beni yaratan ve bana doğru yolu gösterendir. O, bana yediren ve içirendir. Hastalandığımda da O bana şifa verir."⁶⁷ Görüldüğü gibi Hz. İbrahim hastalık hariç diğer tüm fiilleri Allah'a izafe etmiştir. Çünkü onlar hayır fiillerdir. O, hayır fiilleri Rabbinden kuluna bir minnet ve lütf olarak algılamıştır. Her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu bilmesine rağmen hastalık gibi zahiren menfi olarak görülen bir konuda ise "*ben hastalandığım vakit*" demek suretiyle onu kendi nefesine izafe etmiştir. Ayrıca Kur'an'da zikredildiği üzere salih bir kulun Hz. Musa'ya "*O gemi, denizde çalışan birtakım yoksul kimselere ait idi. Onu yaralamak istedim.*"⁶⁸ ve "*Rabbin, onların olgunluk çağına ulaşmalarını ve Rabbinden bir rahmet olarak defnelerini çıkarmalarını istedi.*"⁶⁹ demesi de üzerinde düşünölmeye değer bir olaydır. Zira bu salih kul, zahiren şer olarak görünen geminin ayıplı ve kusurlu kılınma eylemini kendine, yetim iki çocuğa bahşedilen ihsan ve minneti ise hayır olduğu için Allah'a nispet etmiştir. Hâlbuki tüm bu şeyler Allah'tandır ve O'nun yaratmasıyladır.⁷⁰

Netice itibarıyla hayır ve şer, tüm fiiller Allah tarafından icat edilmiştir. Ancak güzel olan her şeyi Allah'a, kötü olan iş ve amelleri ise kesbetme bakımından kula nispet etmek edeptendir. Nitekim "*Sana ne iyilik gelirse Allah'tandır. Sana ne kötülük gelirse kendindedir.*"⁷¹ ve "*Başımıza her ne musibet*

66 Tettân, *Avnül-mürîd*, 369; ayr. bkz. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî, *Ebül-Hasen el-Eş'arî ve Âkîdetübu* (Medine: b.y., 2. Basım, 1395/1975), 23-24.

67 Şuarâ, 26/78-79-80.

68 el-Kehf, 18/79.

69 el-Kehf, 18/82.

70 Tettân, *Avnül-mürîd*, 379-380; ayr. bkz. Bâcûrî, *Tuhfetül-mürîd*, 293.

71 en-Nisâ, 4/79.

gelirse, kendi yaptıklarınız yüzündendir.”⁷² şeklindeki ayetler de bu gerçeğe işaret etmektedir.⁷³

4.3. Fiil-Fail ve Kâimiyet İlişkisi

Mu'tezile'nin, “Fiillerin yaratıcısı Allah ise onun bu fiillerle muttasif olması gerekir, bu da Allah için uygun olmaz” itirazına şârihler, farklı açılardan cevap vermeye çalışmışlardır. Mesela Lekânî'ye göre her ne kadar fiiller Allah tarafından yaratılıp icat ediliyorsa da hakikî manada fiil onu yaratana değil kâim olduğu kişiye nispet edilir. Nitekim beyazlık bir cisim olarak Allah tarafından yaratılmasına rağmen söz konusu cisimdeki beyazlık onu icat edene değil kendisiyle kâim bulunduğu cisme nispet edilir.⁷⁴ Diğer bir ifadeyle cisimlerde mevcut bulunan beyazlık vs. gibi nitelikler Allah tarafından yaratılmasına rağmen O, bu sıfatlarla muttasif değildir. Yani söz konusu vasıf ve nitelikler Allah'a nispet edilerek “O beyazdır veya siyahtır” iddiasında bulunulamaz. Öte yandan “Failin fiille muttasif olmaktan başka manası yoktur” diye ileri sürülen iddialar bazı teolojik çıkmazlara da sebep olmaktadır. Zira bu durumda Allah'ın yiyip içen, ayakta duran veya oturan gibi tamamen cismanî varlıklara özgü fiillerle vasıflanması gerekir. Ancak yapmak ve yaratmak arasındaki farkın bilincinde olan akıl sahibi hiçbir kimse Allah'a bunları nispet edemez.⁷⁵

Şârih Sâvî açısından ise Mu'tezile'nin bu görüşü, beraberinde birçok problemi doğurmaktadır. Nitekim ona göre Allah kişide küfrü yaratmıştır dediğimizde şayet Mu'tezile'nin ileri sürdüğü görüşü göz önünde bulunduracak olursak –her ne kadar kimse bunu kastetmemişse dahi– Allah'ın kâfir olarak isimlendirilmesi gerekir. Hiç şüphesiz O bundan münezzehtir. Bu çerçevede Sâvî, söz konusu fiillerin fail ile değil mef'ûl ile kâim olduğunu belirterek insanların ve renklerin Allah'ın fiilleri olmasına rağmen Onunla kâim olmadıklarını, bu yüzden de kulun fiilinin kula nispet edilmesi delilinin geçersiz olduğunu vurgular.⁷⁶

72 eş-Şûrâ, 42/30.

73 Bâcûrî, *Tuhfetü'l-mürîd*, 293.

74 Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 152-153; a.mlf., *Umdetü'l-mürîd*, 2/610.

75 Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 162.

76 Sâvî, *Şerhu's-Sâvî*, 259.

Sonuç olarak fiil gerçek manada onu yaratana değil kendisinde kâim bulunduğu kişiye nispet edilmelidir. Aksi halde ulûhiyet ile bağdaşmayan pek çok sorun ortaya çıkacaktır. Zira bu durumda Allah'ın kullarda yarattığı birçok fiil ile muttasıf olması gerekecektir. Mesela Allah'ın kulda acıkma, susma, hastalık ve ölüm gibi olguları yaratması O'nun bu tür beşerî vasıflarla muttasıf olmasını zorunlu kılacaktır. Böylesi bir iddiada bulunmak ise ulûhiyet düşüncesiyle bağdaşmamaktadır. Dolayısıyla Allah'ın bunları kulda yaratması onlarla vasıflanmasını gerektirmemektedir. Bu bakımdan Allah'ın kulda ölümlü yaratması ölümlü olmasını; küfrü ve zulmü yaratması da kâfir ve zalim olmasını zorunlu kılmamaktadır. Binaenaleyh Allah, kulların fiillerini yaratırsa onunla muttasıf olur iddiasında bulunan Mu'tezile'nin görüşleri ilmî ve sağlam dayanaklardan yoksun görünmektedir.

4.4. Yaratma-Bilme İlişkisi

Şârih Tettân'a göre yaratıcının, yarattığı şeyin bilgisine her yönden vâkif olması gerekir. Bu açıdan bir şeyin yaratılması o şeyin bilgisine sahip olmaya bağlı bir husustur. Tettân, ilim ile yaratma arasındaki ilişkiye dikkat çekmek amacıyla “Sözünüzü gizleyin yahut onu açığa vurun; (fark etmez). Şüphesiz Allah, sinelerin özünü (kalplerde olanı) hakkıyla bilir. Yaratan bilmez mi? O, en gizli şeyleri bilir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır.”⁷⁷ ayetlerini nakletmektedir. Ona göre âlimler bu ayetlerin Allah'ın kalplerdeki inanç, duygu, istek ve arzu gibi saikleri bildiğine ve bu bilgiye dayalı olarak açık-gizli her türlü canlı varlığı ve fiillerini yarattığına delâlet ettiğini söylemektedirler.⁷⁸ Dolayısıyla kudret ve irade ile bir şeyi yaratmak ancak yaratılan hakkında kuşatıcı bilgiye sahip olmakla gerçekleşmektedir. Şayet kul kendi fiillerinin yaratıcısı olmuş olsaydı fiillerinin tafsilatını bilmesi gerekirdi. Ancak kul kendi fiillerinin tafsili bilgisine vâkif değildir. Bu durumda fiillerini yaratması mümkün olmamaktadır. Lazım batıl olunca melzum da batıl olmaktadır.⁷⁹ Yani kulun yaptığı fiillerin teferruatını ve tafsilatını bilmesinin imkânsız oluşu (*lazım*) onun fiillerini yaratmasını da (*melzum*) imkânsız kılmaktadır.

Şârih Sâvî de bu bağlamda “Kul, fiillerinin hâlîkı olduğu takdirde kendi hareketlerini ve sükûnetini bilmesi gerekir” demektedir. Kulun, bun-

⁷⁷ el-Mülk, 67/13-14.

⁷⁸ Tettân, *Avnül-mürîd*, 370.

⁷⁹ Lekâni, *Hidâyetü'l-mürîd*, 160; Tettân, *Avnül-mürîd*, 370.

ların şuuruna ve bilgisine sahip olamaması onun yaratma hususunda aciz olduğunun delilidir.⁸⁰

Yaptığımız açıklamalardan anlaşılacağı gibi yaratma kudretine sahip olabilmek için yaratılacak şeylerin bütün inceliklerine vâkıf olmak şarttır. Bu bakımdan eşya henüz var olmadan önce var edilecek tüm şeylerden haberdar olmak ve onlara küllî bir bilgi ile nüfuz etmek gerekir. Dolayısıyla fiile yönelik hiçbir bilgi olmadığı takdirde ona güç yetirilemeyecektir. Şayet insan, fiillerinin hâlık olsaydı kendine ait tüm fiillerin inceliklerini, miktarını, hallerini, sıfatlarını ve tafsilatını bilmiş olması lazım gelirdi. Fakat insan, kaslarını harekete geçirme veya sinirlerini gergin hale getirme gibi normal bedenî fonksiyonlarında dahi sükûn ve hareketlerinin bilgisine sahip değildir. Nitekim o, belirli bir zaman diliminde tek bir organında vuku bulan hareketlerin sayısını bilemediği gibi bu hareketlerin ayrıntılarını dahi bilemez. Bu açıdan kulun fiillerinin yaratıcısı olduğu fikri isabetli bir tutum olmaktan uzaktır. Sonuç olarak denilebilir ki fiilin yaratılması ile onun bilinmesi arasında ayrılmaz bir bağ mevcuttur. Fiilin oluşumu için gizli-açık her şeyin bilinmesi gerekir. Bu da ancak gerçek manada kalplerin iç yüzünü bilen hem söze hem de öze vâkıf olan Allah için mümkündür. Zira insan, işlediği bir fiilin mahiyetini bilemeyeceği gibi onun ne kadar süreceğini de kat'î olarak tespit edemez.

4.5. Halk-Kesb İlişkisi

Şârihler kesb nazariyesiyle ilgili Ehl-i Sünnet, Cebriyye ve Mu'tezile olmak üzere üç temel farklı mezhebin görüşlerine değinmektedirler. Ehl-i Sünnet'e göre kulun zahirî ve bâtinî bütün fiillerinin yaratıcısı Allah'tır. Ancak isteğe bağlı fiillerinde kulun kesbi bulunmaktadır. Neticede Allah hâlık, kul ise kâsib olmakta ve bu yüzden kulun kendisine teklif taalluk etmektedir.⁸¹

Cebriyye açısından ise kul hem zahirî hem de bâtinî olarak fiillerini gerçekleştirmede mecburdur. O, havada asılı bir ip veya rüzgârın önündeki yaprak gibidir. Rüzgâr onu istediği şekilde yönlendirmektedir. Bu açıdan tüm canlı varlıklar fiillerinde cemat gibidir. Cebriyye, bu görüşler doğrultusunda teklifin mümkün oluşunu ve peygamberlerin gönderilmesini de kabul et-

80 Sâvî, *Şerhu's-Sâvî*, 246.

81 Sâvî, *Şerhu's-Sâvî*, 256; Bâcûrî, *Tuhfetü'l-mürîd*, 305.

memektedir.⁸² Şârihler açısından Cebriyye'nin bu görüşlerinin batıl olduğu açıkça ortadadır. Zira bir şeyi elde etmek ve ona sahip olmak için başkasını vurma gibi ihtiyarî fiil ile felçli kimsenin titremesi gibi zorunlu fiil arasındaki fark zarurî olarak bilinmektedir. Tüm bunlar da insanın bir kısım fiillerinde ihtiyar sahibi, diğer bir kısmında ise muztar ve mecbur olduğuna delildir. Cebriyye'nin sahip olduğu bu görüşlere göre kulun ilâhî emirlerle mükellef olması abes bir iştir. Lekânî'ye göre medh (*övgü*) ve zemmin (*yergi*) oluşabilmesi için kul kendi iradesiyle tercihte bulunmalıdır. Bu sebepten Cebriyye'nin tüm bu iddiaları ve buna benzer görüşleri Müslümanların icmasıyla batıldır.⁸³

Cebriyye'nin zikredilen görüşlerine mukabil Mu'tezile, kulu, fiillerinin yaratıcısı ve var edicisi olarak görmüş ve meydana gelen fiilleri ona nispet etmiştir.⁸⁴ Şârih Bâcûrî'ye (öl. 1277 /1860) göre Cebriyye bu hususta ifrata kaçarken Mu'tezile ise tefrite düşmüştür. Ehl-i Sünnet ise "İşlerin en hayırlısı orta olanıdır" sözü mucibince mutedil bir yol izlemiştir. Bu bağlamda Bâcûrî, Ehl-i Sünnet'i, insanların ondan içmesi için pislik ile kan arasından çıkan duru ve sade bir süte benzettirir.⁸⁵ Şârih Abdülkerim Tettân da Muhammed Hamid'den (öl. 1389/1969) iktibasta bulunarak işlerin vasat olanında selamet bulunduğunu, dolayısıyla Allah'ın hâlık, kulun ise kâsib olduğu görüşünün en tutarlı ve mantukî yol olacağını belirtir. Buna göre kul hayrı tercih ettiğinde sevap ve methe nail olmakta; şerri ihtiyar ettiğinde ise zem ve ikâba maruz kalmaktadır.⁸⁶

Öte yandan Lekânî, Ehl-i Sünnet mezhebinin, cebrî görüşten "teklif"; Mu'tezilî düşünceden ise "tesir" noktasında ayrıştığını söyler.⁸⁷ Çünkü Ehl-i Sünnet, kulu her ne kadar dağdan düşme, felç olma, titreme ve baskı neticesinde meydana gelen fiillerin zorunlu olduğu ve kulun bundan sorumlu (*mükellef*) olmadığını kabul etse de ihtiyarî fiillerin kesbedilmesi hususunda

82 Lekânî, *Umdetü'l-mürîd*, 2/639; a.mlf., *Hidâyetü'l-mürîd*, s. 161; Abdüsselâm Şâkir, *et-Ta'likâtü'l-müfîd 'ala manzûmeteyn Cevhereti't-tevhîd ve Bed'i'l-emâlî*, ed. Edîb Kellâs (Dimaşk: el-Cami'atü'l-İslâmiyye Dârü'l-Ulûm, 1422/2001), 25; Hüseyin b. Ömer b. Ali b. Alevî el-Felembânî, *Fethü'l-Mecîd fî Şerhi Cevhereti't-tevhîd* (Kahire: Matbaatü'ş-Şark, , ts.), 33.

83 Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 164; Bâcûrî, *Tuhfetü'l-mürîd*, 305.

84 Bâcûrî, *Tuhfetü'l-mürîd*, 305; Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 162.

85 Bâcûrî, *Tuhfetü'l-mürîd*, 305.

86 Tettân, *Avnül-mürîd*, 379.

87 Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 163.

onu sorumlu tutar. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki bu fiiller yaratma cihetiyle Allah'a ait olup kulun fiilleri üzerinde bir tesiri yoktur.⁸⁸ Kulun fiillere nispeti onun ihtiyarî fiillerini yapma veya terk etme hususunda bir meyil ve yönelme tercihinde bulunabilme yetisine sahip olması şeklinde tezahür etmektedir.⁸⁹ Bu bakımdan kul bir fiili yapma veya onu terk etme açısından tayin ve tercih salahiyetine sahiptir. Ne var ki kulun bu tercihi ile fiilin sadece nispeti ve izafeti değişmekte olup fiilin bizzat kendisinde bir oluşum meydana gelmemektedir. Kulda meydana gelmesi zorunlu olan bu nisbî duruma kesb denilmektedir. Nitekim teklifin dayanağını da işte bu kesb oluşturmaktadır.⁹⁰

Kulun fiilinin gerçekleşmesinde belirleyici olan kudret de Allah tarafından yaratılmıştır. Lekânî'ye göre kesb, kulun muhdes kudretinden neşet etmekte olup bununla fiilin vukuu için imkân ve şartların sağlanması (*selâmetü'l-esbâb ve âlât*) değil fiile mukarin olan araz kastedilir. Ancak kesb, organların ve sebeplerin sağlam olması ve kulun da iktisab etme kastının bulunması ile birlikte yaratılmaktadır. Bu açıdan kul, hayırlı bir iş ve fiili yapmayı amaçlarsa ve ona meylerse Allah irade ettiği takdirde o fiili yapma kudretini kendisinde yaratır. Aynı şekilde şer içeren bir fiili iktisab etmeyi kasteder ve Allah da bunu dilerse onda şer fiili yapabilme kudretini yaratır. İşte kulun bu meyil ve kastı onun kesbi olmakta ve bu kesb ile zem ve cezaya istihkak kazanmaktadır. Nitekim bu sebepten dolayı Allah, işitmeye istitâat ve kudretlerinin olmadığını zikrederek şu ayetler ile kâfirleri zemmetmiştir:⁹¹ “*Onlar yeryüzünde (Allah'ı) aciz bırakabilecek değillerdir. Onların Allah'tan başka sığınabilecekleri bir yardımcıları da yoktur. Azap onlar için kat kat artırılabacaktır. Çünkü onlar (gerçekleri) işitmeye tahammül edemiyorlar; hem de görmüyorlardı.*”⁹² “*İşte bunlar, kendilerini ziyana uğratan kimselerdir. Uydurmakta oldukları şeyler de kendilerini yüz üstü bırakıp kaybolup gitmiştir.*”⁹³

Lekânî de bu hususta aynı kanaatleri paylaşmaktadır. Nitekim ona göre burhanî olarak bilinmektedir ki Allah dışında başka bir yaratıcı ve O'nun kadîm kudreti haricinde herhangi bir tesir yoktur. Bu açıdan kulun kendi

88 Sâvî, *Şerhu's-Sâvî*, 256; Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 163.

89 Sâvî, *Şerhu's-Sâvî*, 260.

90 Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 158-159; Sâvî, *Şerhu's-Sâvî*, 259-260.

91 Lekânî, *Umdetü'l-mürîd*, 2/655; a. mlf., *Hidâyetü'l-mürîd*, 164.

92 el-Hûd, 11/20-21.

93 el-Kehf, 18/100-101.

fiillerinin yaratıcısı olması imkânsızdır. Aynı şekilde yine zarurî olarak bilinmektedir ki kulun sahip olduğu muhdes kudret ancak bazı fiillerine taalluk edebilmektedir.⁹⁴ Bu çerçevede şârihler Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından geliştirilen “hem insanın irade hürriyetinin hem de Allah’ın ezeli kudret ve iradesinin reddedilmediği” geleneksel sistemi aynen sürdürmüşlerdir. Buna göre makdûr olan bir fiil, yaratma ve icat yönünden Allah’ın, kesb cihetinden ise kulun makdûrudur. Yani bir makdûr, yönleri farklı olan iki kudretin kapsamı ve tesiri altında bulunmaktadır. Bu açıdan kul bir fiili yapmaya niyet ve azmetmekte, Allah ise onu irade edip yaratmaktadır. Öte yandan kulun, kudret ve iradesini bir iş yapmaya sarf etmesi şârihlere göre kesb iken bu sarfın neticesinde Allah’ın o iş ve fiili meydana getirmesi ise yaratma olmaktadır. Kesb ve yaratma arasındaki farka gelinecek olursa kesb, aletle yani organla vaki olan bir fiil iken; halk/yaratma ise aletsiz meydana gelmektedir.⁹⁵

Mu‘tezile insan fiillerinin sorumluluğunu, dinî emir ve yasakların anlamlı oluşunu temellendirmek gayesiyle fiillerin kişinin kastına, bilgi ve planına uygun şekilde meydana geldiğini belirtmiş, bundan hareketle de bunların yaratıcısının Allah değil, insan olması gerektiğini savunmuştur. Buna karşın şârihler, ilâhî kudreti sınırlandıracağı endişesiyle yaratmanın yalnızca Allah’a ait olduğunu ve insanların fiillerinin O’nun tarafından yaratıldığını açıkça vurgulamışlardır. Ancak şârihler salt cebre düşmemek adına da burada ikili bir ayrıma başvurmuşlardır. Buna göre kula ait ihtiyarî fiillerin yaratıcısı her ne kadar Allah ise de bunların tercih edicisi ve kesbedicisi de insandır. Sonuçta fiilin yaratma bakımından Allah’a nispet edilmesi hem O’nun her şeyin yaratıcısı olduğu prensibiyle bağdaşmakta, hem de kesbetme açısından kula izafe edilmesi durumunda kulun teklif ve sorumluluğu anlam kazanmaktadır. Böylelikle Allah ile kulun ihtiyarî eylemlerdeki temel fonksiyonlarının ne olduğu kısmen de olsa açıklığa kavuşmuş bulunmaktadır.

4.6. İstîtâat-Fiil İlişkisi

Fiilin oluşumu için gereken imkân ve şartları sağlayan “istîtâat”, araz olduğundan dolayı Mu‘tezile’nin iddia ettiği gibi fiilden önce (*kable’l-fiil*) değil fiille birlikte (*ma‘âl-fiil*) bulunması gerekir. Çünkü Eş‘arîlere göre arazlar

⁹⁴ Lekâni, *Hidâyetü’l-mürîd*, 158.

⁹⁵ Lekâni, *Hidâyetü’l-mürîd*, 159.

anlıktır ve bu yüzden de devamlılık arz etmeleri imkânsızdır. Bu bakımdan fiilin, kendisiyle gerçekleştiği güç fiilden önce olmamalıdır. Zira bu gücün fiilden önce olması, istitâat ve kudret olmadan fiilin meydana gelmesi demektir. Bu ise muhaldir. Mamafih fiil, kulun isteği ve meyli doğrultusunda arazların her an yaratılmasıyla (*teceddüdü'l-emsâl*) meydana gelmelidir. Nitekim söz konusu niyet ve meyil sebebiyle de kul fiillerinde sorumluluk sahibi olmakta ve azaba müstahak olmaktadır.⁹⁶

Mu'tezile'ye göre ise şayet kul fiillerini yapmaya güç yetiremeseydi ne övgüye ve zemme ne de emre ve nehye muhatap kılınırdı. Bununla birlikte fiillerin kulun niyet, kast ve isteğine uygun bir şekilde meydana gelmesi de bu fiillerin onun tarafından yaratıldığını göstermektedir.⁹⁷ Bunun yanı sıra kulun fiilleri bazen abes olarak da vücûda gelmektedir. Abesle iştiğal Allah için hiçbir şekilde caiz olmadığına göre fiiller kula nispet edilmelidir. Zira Allah bu tür eksikliklerden münezzehtir. Cebriyye ise noksanlığın menşei olarak kabul ettiği insanı, fiili terk etmeyi tercih edecek bir potansiyel ve kudrette görmemiştir. Zira onlara göre fail-i muhtar olan kişi, yaptığı fiilleri tüm ayrıntılarıyla bilmesi gerekir. Bu ise onlara göre kulun zaten hiç olmayan takatini aşmaktadır. Lekânî'ye göre Mu'tezile ve Cebriyye'nin sunduğu bu hatâbî mukaddimelerin birbiriyle çeliştiği açıkça ortadadır. Ona göre mümkün, tabii olarak sadece bir tercih ile tercih edilmektedir. Fakat bu hususta cebr olmadığı gibi tevfiiz de yoktur. Dolayısıyla işler Ehl-i Sünnet'in savunduğu gibi ikisinin arasında orta bir yol ve adaletle gerçekleşmektedir. Nitekim Lekânî açısından en kuvvetli görüş de budur.⁹⁸

Daha önceden belirtildiği gibi kulda bulunan kudret bir arazdır. Araz ise iki an ve zaman içerisinde devam edemez.⁹⁹ Bu bakımdan fiilden önce bulunan kudret, fiil anında yok olacak ve bulunmayacaktır.¹⁰⁰ Mu'tezile ise kâ-

96 Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 164-165; ayr. bkz. Vezir Harman, *İbrahim el-Lekânî'nin Kelâmî Görüşleri*, (İstanbul: Hiper Yayınları, 2020), 209-210; Metin Yıldız, "Erken Dönem Eş'ariyye'de Dakîku'l-Kelâm" *Van İlahiyat Dergisi*, 8/12 (Haziran 2020), 50-67.

97 Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, 238.

98 Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 165-166; a.mlf., *Umdetü'l-mürîd*, 2/654.

99 Çağfer Karadaş, *Kelâm Düşüncesinde Evren ve İnsan* (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 60-64; Metin Yıldız, *Kelâm Kozmolojisi: Mu'tezile'nin Âlem Anlayışı*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 194; Yusuf Şevki Yavuz, "İslâm Kelâmında Araz Nazariyesi", *MÜİFD*, 5/6 (İstanbul: 1993), 77.

100 Sâbüni, *el-Bidâye*, 107-108.

firin iman etmekle sorumlu tutulmasının zorunluluğu dolayısıyla teklifin fiilden önce olmasını gerekli görmüştür. Bu yüzden de istitâatin fiile mukarin bir şekilde değil fiilden evvel bulunmasını gerekli görmüşlerdir. Aksi takdirde onlara göre mükellef tutulması tutarlı ve mantikî olmayan acize bir kimseye teklif edilmiş olunacaktır.¹⁰¹ İbrâhim Lekânî, Mu'tezile'nin bu iddialarına karşın istitâatin tek bir anlamda kullanılmadığını, zira onun bazen fiile iktiran açısından araz manasında, bazen de organ, alet ve esbabın sağlamlığı karşılığında kullanıldığını söyler. Nitekim “*Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.*”¹⁰² şeklinde zikredilen ayette istitâat, alet ve sebeplerin selameti manasında kullanılmıştır. Zikredildiği üzere teklifin sıhhati birinci değil bahsedilen ikinci manadaki istitâate bağlıdır. Bu açıdan Lekânî, birinci anlamda olduğu gibi fiile mukarin istitâatin yokluğu şeklinde tezahür eden bir acizlik kastedildiğinde bu manadaki acizlikten ötürü acizin mükellef kılınmasının muhal görülmesi gerektiğini reddetmektedir. Alet ve sebeplerin sağlamlığını ifade eden ikinci manadaki istitâat kast edildiğinde ise Lekânî bu durumda teklifin gerekli oluşunu kabul etmemektedir.¹⁰³

Bütün bu açıklamalardan sonra kısaca ifade edilecek olursa istitâat, insanın ihtiyarî fiillerini icra edebilmesi maksadıyla Allah tarafından yaratılmıştır. Nitekim istitâat bulunmadığı takdirde insanın bir işi yapması mümkün değildir. Ayrıca Mu'tezile'nin iddiasının aksine istitâat, fiilden önce değil fiile beraber bulunur. Fiil gerçekleştikten sonra ise yok olur. Dolayısıyla istitâat, insanın özüne ait ayrılmaz bir güç olmayıp onda her an yaratılan arazî bir kuvvettir. Bu bağlamda Eş'arî düşünceye bağlı şârihler insan fiilleri meselesinde tek mutlak yaratıcı olarak Allah'ı görmüşler ve yaratmayı yalnızca ona has kılmışlardır. Fiillerini meydana getirme hususunda ise Allah'ın insana arazî ve muhdes bir kudret verdiğini söylemişlerdir. Söz konusu söylemler ile de insanın fiillerinin hâlıkının Allah değil de, insanın bizzat kendisi olduğunu ileri süren Mu'tezile'yi bu fikirlerinden dolayı reddetmek ve eleştirmek amaçlanmıştır.

101 Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, 246.

102 Âl-i İmrân, 3/97.

103 Lekânî, *Umdetü'l-mürîd*, 2/656; a.mlf., *Hidâyetü'l-mürîd*, 164-165.

Sonuç

Genelde Ehl-i Sünnet'in, özelde ise Mu'tezilî geleneğin dinî düşünce dünyasını tespit edebildiğimiz konulardan biri de kulların fiilleri meselesidir. Mu'tezile, Allah'ı her türlü zulüm ve çirkinlikten tenzih etme amacıyla kulların fiillerini Allah'a isnat etmekten kaçınmıştır. İlâhî adalet ilkesi gereği insanın kudret ve ihtiyar sahibi bir varlık olması gerektiğini belirten Mu'tezile gerçek özne olarak insanı kabul etmiştir. Zira eylemlerinden sorumlu olması için kişinin kendi fiillerini icat etmesi gerekir. Bu bakımdan insanın irade etmediği ve seçimi olmayan eylemlerden sorumlu tutulmasının ilâhî adaletle bağdaşmayacağını söyleyen Mu'tezile, insanın fiillerini rasyonel bir zemin ve düzlemde izah etmeye gayret sarf etmiştir. *Cevheretü't-tevhîd* şârihleri ise insan fiilleri meselesini Mu'tezile'den farklı şekilde anlamış ve onların bu husustaki görüşlerine ve değerlendirmelerine bazı itirazlarda bulunmuşlardır. Bu çerçevede şârihler, makdûr bir fiil için iki kâdirin kudretini mümkün görmüşlerdir. Buna göre kul, bir fiili işlemeye niyet edip azmetmekte, Allah ise onu yaratmaktadır. Dolayısıyla fiildeki yaratma kudreti Allah'a, bu fiili kesbetme kudreti ise kula ait olmaktadır. İnsanın kudretinin fiile tesirinin yalnızca kesb cihetiyle olduğunu iddia eden şârihler, yaratma sıfatına sahip tek gerçek varlık olarak Allah'ı kabul etmiş ve insanı fiillerin yaratıcısı kabul eden Mu'tezilî düşünceyi reddetmişlerdir. Bu konuda da pek çok aklî ve naklî delil zikretmişlerdir. Öncelikle şârihlere göre insanın, fiillerinin yaratıcısı olarak kabul edilebilmesi için onun fiillerinin tafsilatını bilmesi gerekir. Hâlbuki bu durum insanın kudretini aşmaktadır. Dolayısıyla kişinin fiillerini yaratması mümkün değildir. Bu bağlamda şârihler ilim ve yaratma arasındaki ilişkiye dikkat çekerek Mu'tezile'nin iddiasının yanlışlığını ortaya koymaya çalışmışlardır. Şârihler açısından Mu'tezile, ilâhî adalet ve ahlakî hürriyet adına ilâhî kudreti nispeten ihmal etmiş görünmektedir. Şârihler ise bir yandan insan fiilleri başta olmak üzere var olan her şeyin Allah tarafından yaratıldığını ileri sürmüş, diğer yandan ise ahlakî sorumluluğu temellendirmek amacıyla kesb teorisini devreye sokarak insanın da bu faaliyet içerisinde olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır. Çalışmamızı sonlandırırken araştırmacılara bazı noktalarda katkı sunacağını düşündüğümüz birkaç hususa değinmek istiyoruz. Son dönem kelâm geleneği içerisinde önemli bir yere sahip olan *Cevheretü't-tevhîd* ve şerhleri büyük bir teveccühe mazhar olmuş, pek

çok şerhe konu olmuş ve birçok İslâm ülkesinde büyük ilgiyle karşılanmıştır. Ancak aynı şey ülkemiz açısından söylenilemez. Bu bakımdan söz konusu eserlerin kelâm düşünce geleneğindeki yeri henüz tam manasıyla ortaya konabilmiş değildir. Bu boşluğun giderilmesi adına benzer çalışmalar yapmanın yanı sıra *Cevheretü't-tevhîd* şerhlerinde Eş'arîlik-Mâtürîdîlik, kelâm-tasavvuf ilişkisi, Ehl-i Sünnet dışı mezheplerin eleştirisi gibi konular ele alınabilir. Zikredilen konuların derlenerek ayrı bir çalışma olarak neşredilmesi hem mütekaddimîn hem de müteahhirîn dönemi Eş'arîyye mezhebi üzerine çalışma yapacak araştırmacılara önemli kolaylıklar sağlayacağını umuyoruz.

Kaynakça

- Abdulkâhîr Bağdâdî. *el-Fark beyne'l-fırak*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1398/1977.
- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-müfhebes li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 1364/ 1945.
- Lekânî, Abdüsselâm. *İrşâdü'l-mürîd: Mecmû'u Cevheretü't-tevhîd*. thk. Mahir Muhammed Adnan Osman. 2 Cilt, Lübnan: Daru Tahkiki'l-Kitab, 1443/2021.
- Şâkir, Abdüsselâm. *et-Ta'likâtü'l-müfîd 'ala manzûmeteyn Cevhereti't-tevhîd ve Bed'i'l-emâli*. ed. Edib Kellâs. Dimaşk: el-Cami'atü'l-İslâmiyye Dârü'l-ulûm, 1422/2001.
- Akgüç, Ahmet. "İnsan İradesi ve Sorumluluğunun Kategorik ve Zihinsel Varlık Temelleri". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 7/26 (Güz-2008), 252-270.
- Neşşâr, Ali Sâmî. *Neşetü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 9. Basım, ts.
- Bâcûrî, İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed. *Tuhfetü'l-mürîd alâ Cevhereti't-tevhîd ve meahu hâşiyetü't-tahriri'l-hamid li mesâil ilmi't-tevhîd*. Diyarbakır: Mektebetü's-Seyda, 1438/2017.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*. thk. Ahmed Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Halku ef'âli'l-ibâd*. thk. Fahd b. Süleyman el-Fuheyd. Riyad: Dâru Atlas el-Hadra, 1426/2005.
- Cüveynî, Ebû'l-Meâlî Rûknüddin Abdülmelik. *Kitâbü'l-irşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûli'l-irîkâd*. thk. Ahmet Abdurrahim es-Sayh-Tevfik Ali Vehbe. Kahire: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1430/2009.
- Ebû Hanife, *Fukhu'l-Ekber me'a şerhi'l-müeyesser 'ala'l-fikheyn el-ebsat ve'l-ekber*. (Abdurrahman el-Humeyyis'in telifi), Mektebetü'l-Furkân, İmârâtü'l-Arabiyye, 1419/1999.
- Cürçânî, Ebû'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali. *et-Târîfât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Ensârî, Hammâd b. Muhammed. *Ebû'l-Hasen el-Eş'arî ve 'akidetübu*. Medine: b.y., 2. Basım, 1395/1975.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*. Beyrut: Mektebetü'l-Âsîre, 1436/2015.
- Genç, Hafzullah. "Eş'arî Düşüncesinde İnsan Fiilleri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/3 (2016), 427-441.
- Gölcük, Şerafeddin. *Bâküllâni ve İnsanın Fiilleri*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Gündoğar, Hamdi. "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2004), 205-218.

Harman, Vezir. *İbrahim el-Lekani'nin Kelâmi Görüşleri*. İstanbul: Hiper Yayınları, 2020.

Felebânî, Hüseyin b. Ömer b. Ali b. Alevi. *Fethü'l-mecîd fî şerhi Cevhereti't-tevhîd*. Kahire: Matbaa-tü's-Şark, ts.

İbn Manzûr, Ebül-Fazl el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 3. Basım, 1414/1993.

İsfahânî, Ebül-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'an*. thk. Savfân Adnan ed-Dâvûdî. Beyrut: Dârü'l-Kalem-Dârü's-Şâmiyye, 1412/1991.

Kâdi Abdülcebbar, Ebül-Hasen. *el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. thk. Tevfik et-Tavil-Said Zâyed. Kahire: 1382/1963.

Kâdi Abdülcebbar, Ebül-Hasen, *el-Muhtasar fî usûli'd-dîn*. (Resâ'ilü'l-'Adlve't-Tevhîd içinde). nşr. Muhammed İmâre. Kahire: y.y. 1391/1971.

Kâdi Abdülcebbar, Ebül-Hasen. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Vehbe Yayınları, 3. Basım, 1416/1996.

Kur'an-ı Kerim Meâlî. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.

Lekânî, Burhânüddîn İbrâhîm. *Hidâyetü'l-mürîd*. thk. Muhammed el-Hâtib. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012.

Lekânî, Burhânüddîn İbrâhîm. *Telhisü't-tecrîd li-umdeti'l-mürîd*. Manisa: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Demirbaş No: 45Hk977, 1a-400b.

Lekânî, Burhânüddîn İbrâhîm. *Umdetü'l-mürîd şerhu Cevhereti't-tevhîd*. thk. Abdülmenan Ahmed el-İdrîsi-Câdullah Besâm Salih, Behâ Ahmed el-Halâyele, Muhammed Yûsuf İdrîs. Umman: Dârü'n-Nürî'l-Mübîn, 1437/2016.

Çağrıcı, Mustafa. "Yaratma". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 43/324-329.

Nesefî, Ebül-Mu'in. *Babrü'l-kelem*. ta'lik: Veliyuddin Muhammed Salih el-Farfür. b y.y. Mektebetü Dârü'l-Farfür, 2. Basım, 1421/2000.

Nesefî, Ebül-Mu'in. *et-Tevhîd li-kavâidi't-tevhîd*. thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâgûl eş-Şâfî'î el-Eş'ârî. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyeli't-Türâs, 1427/2006.

Nesefî, Ebül-Mu'in. *Tebîrâtü'l-edille*. thk. Hüseyin Atay, Ankara 1993/1414.

Nüreddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiye: Dârü'l-Meârif, el-Mektebetü'l-Felsefiyye, 1389/1969.

Uysal, Ekrem. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Ef'âl-i İbâd", *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi*, 1/2, 2017, 55-67.

Sâvî, Ahmed b. Muhammed. *Şerhu's-Sâvî alâ Cevhereti't-tevhîd*. thk. Abdulfettah el-Bezm. Beyrut: Dâru İbn-i Kesîr, 11. Basım, 1440/2019.

Sönmez, Vecihi. "Mu'tezile'nin Eş'ârî'nin Kesb Nazariyesine Yöneltiği Eleştiriler". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2008), 123-141.

Süt, Abdunnasır. *İslam Düşüncesinde İlk Muhallifler: Mâ'bed el-Cubenî ve Gaylâned-Dımeşkî*. Ankara: Fecr Yayınları, 2014.

Şehristânî, Ebül-Feth Abdilkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. ta'lik: Ahmed Fehmî Muhammed. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1413/1992.

Tettân, Abdülkerim. *Avnü'l-mürîd fî şerhi Cevhereti't-tevhîd*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1438/2017.

Turhan, Kasım. *Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri: Âmiri'nin Kader Risalesi ve Tercümesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2003.

Türcan, Galip. "Kelâmda İnsan Fiillerinin Yaratılması Problemi: Yaratma Kavramı Bağlamında Bir Değerlendirme". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/15 (2015), 139-158.

Uchûrî, Abdulber b. Abdullah. *Fethül-karibül-mecid bi-şerhi Cevhereti't-tevhid: Mecmû'u Cevheretü't-tevhid*. thk. Mahir Muhammed Adnan Osman. Lübnan: Daru Tahkiki'l-Kitab, 1442/2021.

Ünverdi, Veysi. "Eş'arî ve Ebu'l-Muîn en-Neseî'de Kesb Teorisi". *Diyanet İlmî Dergi* 51/1. (2015), 71-100.

Yavuz, Yusuf Şevki. "İslâm Kelâmında Araz Nazariyesi", *MÜİFD*, 5/6, İstanbul: 1993.

Yazıcıoğlu, Mustafa Said. *Mâturîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.

Yıldız, Metin. "Erken Dönem Eş'arîyye'de Dakiku'l-Kelâm". *Van İlahiyat Dergisi*, 8/12 (Haziran 2020), 50-67.

Yıldız, Metin. *Kelâm Kozmolojisi: Mu'ezile'nin Âlem Anlayışı*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.